

پنجابی باراں ماہ دا ادبی پچھوکڑ

✽ ڈاکٹر سعید خاور بھٹا

Abstract:

In this article the writer has described the literary background of Punjabi Baran Mah. He has also pointed out the roots of Baran Mah in different local languages of Pakistan. For this purpose he has kept before him the old literary traditions of Punjabi language. Besides this, he has also discussed the structure and subjects of Baran Mah. Thus this article covers the tradition of Baran Mah in its entirety.

.....
بر عظیم پاک و ہند آتے چہاں شکر بدیسی راج رہے ہن تے اتجھے بدیسی بولیاں نوں
سرکاراں تھاپڑ دیاں وی رہیاں ہن۔ ایہناں وچوں سنسکرت تے فارسی دے راج بولیاں ہوون دی
تاریخ لمیری ہے۔ دوویں اپنے ورثے دی امیری پاروں چڑھدے دا اضلا سرمایہ ہن۔ سنسکرت
دیاں جڑھاں آریہ دی تاریخ وچ ہن تے فارسی بھانویں ایران دی راج بولی ہے پر وسط ایشیا تے
جنوبی ایشیا وچ ایہدی وی چٹکی چڑھ چکی۔ ایہناں دوواں بولیاں وچ لکھتاں دے ڈھنگ لگے پئے
ہن۔ آج جدوں اساڈے دیسی کھوجی اپنیاں بولیاں دے مونہواں اتوں ہزاراں ورھیاں وی ڈھوڑ

✽ ایسوسی ایٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

پوچھن دا جتن کر دے ہن تاں اوہناں توں ہزار ورھے توں پچھانہ دیسی لکھت دی دس نہیں پیندی
تاں اوہ اچیتی یاں سچتی فارسی تے سنسکرت دے خزانیوں دی پھولا پھانی کرن ٹر پیندے ہن۔ جے
کاکی ماڑی موٹی تند چڑھئی تاں دیسی ریت ایہناں دی ای ویں ہوئی۔

ایہہ منی پرمنی حقیقت ہے کہ آریہ دے بر عظیم اُتے ہلیاں توں پہلاں اتھے ہڑپا تے
موجود ڈو درگے وسیب سکھراں توں چھوہ رہے ہاں۔ اوہناں دے جیون دے سچ سج دا بھرواں
ثبوت آج وی ایہہ بھروہن۔ کچھ نویں کھوج کار آریہ والی وچار دھارا دے تائر ہن تے اوہناں توں
دیسی ثابت کرن لئی دلیلاں دے رہے ہن، پر ”رگ وید“ وچ پنجابیوں نے آریاواں دے پدھاں
دا پروا ملدا ہے تے اتھوں دے جیون رنگ ڈھنگ بارے اوہناں دیاں سٹھاں، پھیکاں تے
جسں توں ایہہ نظریں دا ہے کہ اوہ کسے ہور جہ دے جم پال ہاں۔ آریہ پشو پال ہاں تے پنجابی
دانی وائے۔ پنجابی اوہناں دے نالوں دیسی پکھوں کک پیراگانہ ہاں۔ آریہ جت گئے تے
اوہناں پھیر ہزاراں درھیاں تیکر راج کیتا۔ آریہ دے راج نال نہ اتھوں دیاں بولیاں مک
سکیاں تے نہ ای اتھوں دی سوجھ۔ انجیں داگوں ٹرکاں، پھانناں دے راج سے وی فارسی راج
گدی تے بیٹھی پر دیسی سوجھ نوں اوہ وی نہ مکا سکی۔ سرکاری بولیاں دے پرچھاویں تاں دیسی
بولیاں اُتے پیندے رہے ہن، پر ایہناں دا اندرلاست اپنا ای رہیا۔ اساڈا اپنا کیہ ہے تے
مانگوں کیہ ہے؟ ایہوں تارن کان دیسی ورثے دی اندرلی سانجھ راہیں ای کسے سنے اُتے اپڑیا
جاسکدا ہے۔

ایس دھرتی دی ہزاراں درھیاں پہلاں دی سوجھ تیکر اپڑیاں دا مک ذریعہ اتھوں دا لوک
اوپ ہے۔ ایس تانی وچ کئی اچھیاں مٹداں ہن، جیہناں دا وکھرواں آج وی سددا پیا ہے۔
ہزاراں درھیاں بدیسی سوجھ دے راج مگردل دی ایہدا آ پانجیں نکلیا۔ ایہہ سنسکرت بے فارسی
دیاں ہتھراں تے موضوعاں نال کھیندی اچے وی بڑھی نہیں ہوئی۔ ایہدی اک سچی مثال
اساڈے لوک گادتاں وچ باراں ماہ دی ہوند ہے، جو اساڈے اجتماعی لاشعور دا حصہ ہے۔ ایسے
لوک گیت دی عینہ اُتے اساڈے کئی کلاسیکی شاعراں فنی لکری عمارت اُساری ہے۔

پنجابی کھوجی پیارا سنگھ پدم ہوراں ”پنجابی باراں ماہ“ دے سرتاویں تھلے کک باراں ماہ
دی چون کیتی ہے۔ ایہدے مڈھ وچ اوہناں باراں ماہ دی شاعری اُتے وی چائن پایا ہے۔
اوہناں یارھویں بارھویں صدی دے لہور وادی شاعر مسعود سعد سلمان دے فارسی دیوان نوں وی
گوکھیا ہے۔ مسعود دے سرکالی نظامی عروضی سرقندی ہوراں اوہناں دے ہندوی دیوان دی دس

پائی با، جیہڑا جے تیکر چھیتی پیاں ان چھیتی روپ وچ ساہنے نہیں آیا۔^(۱) اوہناں مسعود سلمان دے فارسی دیوان ہارے لکھیا ہے:

”ایس وچ مینوں مسعود اُتے جی پنجابی یاں ہندوستانی ادب دی چھاپ تاں واضح ای دس جی کہ اوس ساڈے شعری روپاں توں متاثر ہو کے باراں ماہ، اک ماہ (مہینہ دن) تے متوارے فارسی وچ لکھے ہن، پر جدوں باراں ماہ دا تجزیاتی مطالعہ کیتا گیا تاں اوہ فطرت دی تصویر کشی پیاں برہوں بیان دی تھاں اپنے بادشاہ ملک ارسلان دی تعریف ای پیش کر رہیا سی۔ مسعود قصیدہ گو شاعری۔ ملک ارسلان (عہد حکومت 511-509ھ) ہارے اوس دا ایہہ باراں ماہ وی اک قصیدہ ای سمجھنا چاہیدا ہے۔“^(۲)

فارسی وچ باراں ماہ دی صنف دی تاں کوئی ہوند نہیں، پر مسعود سعد سلمان دی شاعری مگروں وی ایہہ ریت فارسی وچ آگے نہ ٹسکی۔ پدم ہوراں فارسی مگروں شکر ت دے کھرے پے ہن تے اوہنے اوہناں نوں کھٹ رتو ورنن پنجابی نال لگا کھاندی چاہی ہے۔ پدم ہوراں دے آکھن موجب:

”پنجاب وچ باراں ماہ دی شعری ریت اک ہزار ورھے پرانی ہے۔ سارا قدیم ادب میسر نہ ہوون پاروں اساڈے لئی ایہہ دستاں مشکل ہو رہیا ہے کہ کس سٹیج اُتے آ کے کھٹ رتو ورنن نے باراں ماہ داروپ دھار یا۔“^(۳) پدم ہوراں مگروں ایشر سنگھ تاگھ، ڈاکٹر رتن سنگھ بگلی تے ڈاکٹر کلد پپ سنگھ دھیر ایسے راہے پے ہن۔ ایشر سنگھ تاگھ ہوراں دے وچار دیکھو:

”ایس طرح زتاں دی پنڈ بھوی وچ شنگار رس دا چترن کیتا جاندا سی۔ ایہہ پر پراگے چل کے بارہاں ماہ دے روپ وچ وکست ہوئی۔“^(۴) ڈاکٹر رتن سنگھ بگلی ہوراں وی ایہناں دے نال رلدی ملدی گل کہتی ہے:

”بارہاں ماہے نالوں دی پہلاں کھٹ رتو ورنن ہوندا رہیا ہے۔ ایس دا ناں مگروں رتی بن گیا۔ سال دیاں چھ زتاں مگروں ایہی گائون ہر مہینے نال لایا گیا تے سال دے بارہاں مہینیاں انوسار ہون والی کوتا نوں بارہاں ماہ داناؤں دتا گیا۔“^(۵)

ڈاکٹر کلد پپ سنگھ دھیر ہوریں وی ایسے سٹے تے جئے ہن:

”بارہاں ماہ کا وروپ دا وکاس بھارتی سہیت وچ پراپت کھٹ رتو ورنن
جاں رتی کا وروپ وچوں ہو یا۔“ (6)

اساڈے کھوجیاں پنجابی بارہاں ماہ وی ریت نوں سلکرت دی صنف کھٹ رتو ورنن نالی
جوڑیا ہے۔ کھٹ رتو ورنن وی ریت سلکرت تے اپ بھرنش وچ دکھائی دیندی ہے۔ اچھے اسیں
پہلاں اوہناں دا وروپ دیندے آں تے ایہدے مگروں کسے نئے اُتے اپڑن دی کوشش
کریاں۔

سنکرت وچ کھٹ رتو ورنن ناں دی ہک شعری صنف لہندی ہے۔ ایہدے وچ چھ
رُتاں بسنت (چتر دساکھ) گریشم (جیٹھ ہار) ورشا (ساون بدرد) سرد (اسوکتیں) ہسنت (مگھر
پوہ) تے بشتر (ماہ بھگن) دا وروپ لہندا ہے۔ سنکرت دے کئی شاعران نے ٹھنڈا، بسنت یندا،
پاروتی تے دوجیاں ہیروئیاں دے موہیوں رُتاں دے بدلن نال کام نوں بھڑکدیاں دکھایا ہے۔
ایہدے رُتاں پنڈے کان کجھو جیسے سنیے لے آندیاں ہن۔ ایہدے بیان کے سنکرت دے شاعران
قدرت دی اچھی صورت دکھائی ہے کہ خورے تاویں شعری ریت ای منتظراں دے بیان پاروں
ایہدے موہرے کھلو سکے۔

سنکرت مگروں اپ بھرنش وچ کھٹ رتو ورنن تے بارہاں ماہ دوویں لہندی ہن۔ اپ
بھرنش وچ ”سنیہہ راسک“ ناں دی ہک لکھت لہندی ہے، جیہدا شاعر اوہ مان ہے۔ اوں اپنا تخلص
ایکی ورتیا ہے۔ ڈاکٹر ہیرالال میٹھواری (17) تے ڈاکٹر بنارس داس جین ہوراں ایہدا اصل ناں
عبدالرحمن دسیا ہے۔ بنارس داس ہوراں دے آکھن موجب:

”عبدالرحمن کیلئے نظم میں اُوہ مان لکھا ہے۔ لیکن تشریحوں میں عبدالرحمن
ہے۔“ (8)

”سنیہہ راسک“ دی ہیروئن دا پتی کھمبات شہر سوداگری تے گیا ہے۔ اوہدی سوانی پتی
دیاں یاداں نوں سینے نال لا کے ویدا دھک رہی ہے۔ اوڈک بے وس تھیدی ہے تے اپنے گھر
دی چھت اُتے کھلو جانندی ہے۔ اوہنوں ہک پاندھی نظر پتا ہے۔ اوہ دسدے ہے کہ اوہ کھمبات جاندا
پیا ہے۔ کھمبات دا ناں من کے اوہ اپنے پتی دل سنیہہ گھلندی ہے۔ ایس سنیہے وچ چھ رُتاں دا
ورنن (بیان) لہندا ہے کہ کیویں پھلاں درگی تیج سولاں دا بستر بن گئی ہے۔

”سنیہہ راسک“ مگروں اپ بھرنش وچ کھٹ رتو ورنن تے بارہاں ماہ دوویں لکھے جان
لگ پئے۔ اپ بھرنش وچ سبھ توں پرانا بارہاں ماہ بارہویں صدی دا دسیا جاندا اے۔ ڈاکٹر پرکاش

مونٹس دے آکھن سوچپ:

”اپ بھرتش میں شت رتو ورن اور بارہ ماسے دونوں ملتے ہیں۔ عبدالرحمان کے سندیش راسک میں شت رتو ورن ہے لیکن جین اچاریوں نے لوک کتھاؤں اور عوامی روایتوں کا سہارا لے کر اپ بھرتش میں نہایت بلند مرتبہ بارہ ماسے لکھے ہیں۔ بارہ ماسے کی تصنیف سب سے پہلے بارہویں صدی عیسوی سے شروع ہوتی ہے۔ دستیاب بارہ ماسوں میں قدیم ترین بارہ ماسہ ”بارہ ناؤ“ کے نام سے ملتا ہے جو ایک جین سادھو جن دھم سوری کی تصنیف ہے۔ اس کا زمانہ تصنیف بارہویں صدی عیسوی کا نصف آخر ہے۔ اس کے بعد دوسرا بارہ ماسہ بھی ایک اور جین مئی نے چندر سوری کے مصنفہ ”نیمی ناتھ پتتش بدھ“ میں ملتا ہے۔ اس کا زمانہ تصنیف (1309-1268ء) کے درمیان خیال کیا جاتا ہے۔“ (9)

ایسے مگروں کئی دیسی بولیاں دے شاعراں نے کھٹ رتو ورن تے یاراں ماہ دوویں لکھے۔ راجستھانی شاعراں وچوں چندر دائی تے اودھی دے شاعر ملک محمد جاکسی دیاں لکھتاں سکھراں نوں چھوہندی وکھالی دیندیاں ہن۔ ”آدگرنتھ“ وچ گوروارجن دیو دی اک رتی تے یاراں ماہ وکھالی دیندے ہن۔ رتی سنسکرت دے شید رتو دا ای دگریا ہویا روپ ہے۔ اساڈی جاچے گوروارجن دیو ہوراں توں پہلاں یاں مگروں کسے ہور پنجابی شاعر دی رتی اچے تیکر سامنے نہیں آئی۔ ایج رتی نوں پنجابی ریت نہیں آکھیا جاسکدا۔ رتی نوں گوروارجن دیو ہوراں دا شعری تجربہ آکھیا جاوے تاں غلط نہ ہوسی۔

جتنوں تیکر یاراں ماہ دا ساٹکا ہے تاں ایہہ اجوکیاں دیسی بولیاں تے بولیاں وچوں راجستھانی، اودھی، ہرج، ہندی، آسامی، بنگالی، مٹھلی، اڑیا، سندھی تے پنجابی وچ ایہہ ریت اپیاں سکھراں نوں چھوہندی وکھالی دیندی ہے۔ ”اسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر“ وچ دیسی بولیاں دی ایس ریت دا ویرا ملدا ہے۔ اسنچے ایس مثال وچوں کچھ بولیاں ہارے دتیاں دساں دیراوندے آں۔

راجستھانی ریت ہارے لکھیا ہے:

”The Rajasthani Barahmusa Poems depict the pangs of separation, and emotional feelings as experienced

by the female partner in each month of the year. The fact that these poems contain descriptions of emotions felt during the twelve months of the year accounts for the nomenclature of Barahamasa. The oldest available specimen of this genre is Neminath Chatuspadika of VinayChandra Suri, a Jaina poet. Composed in 'Chaupai', it is styled as Chatuspadika, and describes the feelings of separation, beginning with the month 'Sawana', as experienced by the heroine Rajmati. The poem was composed sometime in about 1260. Another such work of the 13th century is Nemi Barahamasa by the poet palhana." (10)

ہنگامی باراں مانی بارے لکھیا اے:

"In Bengali literature, the number of Baramasyas belonging to the major two types is quite impressive. All the major streams of medieval Bengali literature produced some Baramasyas. In vaishnava literature the poems of this genre depict the sorrow of Radha and Bishnupriya when Krishna and Nimal left them behind, not to come back again. In the Mangalkavyas, however, Baramasyas on "Biraha, (desolation after the beloved's departure) where there, though the other type i.e. those centering round poverty, was more popular with the Mangal - poets." (11)

آسامی باراں مانی بارے وچار پٹیش خدمت اکن:

“There is a class of songs in Assam as in other parts of eastern and northern India describing the twelve months of the year as a background to the feeling of a girl, whose husband is away somewhere. Such songs are known as Baramahi or ‘twelve - monthly’.” (12)

انج اُتے دسیاں ساریاں بولیاں وچ باراں ماہ دی ریت دکھالی دیندی اے۔ ایہناں بولیاں وچ باراں ماہ لوک گیت دی صنف دے طور تے تاں پرچلت رہے ای ہن، پر باقاعدہ شاعری دے نمونے بارھویں توں پندرھویں صدی دے سے توں ای ملدے ہن۔ ایہناں دے وچ دسی مہینیاں دیاں موکی کیفیتاں توں من بیتیاں نال جوڑیا جاندیاں ہن۔ ایہناں دے وچ سال دا ٹڈھلا مہینہ وی اڈواڈ ہے۔ پنجابی باراں ماہ اکثر چیتڑ توں ای شروع ہوندے نیں۔ ایہناں بولیاں دے باراں ماہ وچ سوانی دا برہا اچھا موضوع ہے۔ بھادویں باراں ماہ دے شاعر مردای جن پر ایہناں دے وچ الاسوانی دا ای ہے۔

پنجابی دے موڈھی شاعر بابا فرید ہوراں کول رت گیان تاں دکھالی دیندا ہے پر ایہوں باراں ماہ دا نمونہ نہیں آکھیا جاسکدا:

کک کوئیاں چیت ڈونہ ساون بچلیاں
سیائے سوہندیاں پر گل باہریاں (13)

پنجابی باراں ماہ دا سبھ توں پرانا نمونہ بابا گورو نانک ہوراں کول ای ملدا ہے۔ اوہناں دسی مہینے چیت توں شروع کر کے پھلن چکر ہر مہینے برہا دیاں اڈواڈ کیفیتاں دسیاں ہن۔ باہرلا موسم من نوں کیویں بلوندا ہے تے وجوگن دا وجوگ اوہناں دے ہک ہک شید وچوں پھندا ہے۔ اوہناں دی بولی تشبیہاں، استعاریاں نال پرچی ہوئی ہے تے کچھ مصرعے تاں اج اکھاناں وانگوں پرچلت ہن۔ اوہناں دی سوجھ موجب برہا وچ بھجیدی ناری گورنگھ ہو کے ای شانت ہوسکدی ہے۔ اتھے ساون دا مہینہ دیکھو:

ساون سرس مناگھن در سہ رت آئے
میں من تن سہ بھادے پر پردیس سدھائے

پر گھر نہیں آدے مرے ہاؤے دامن چمک ڈرائے
 سچ اکیلی کھری دو پہلی مرن بھیا دکھ مائے
 ہر بن تیند بھوکھ کہو کیسی کا پڑتن نہ سکھاوے
 ناکھ سا سہا گئی کنتی پر کے انک سادے (14)

بابا گورو نانک ہوراں توں امرتا پرتم تیکر سینکڑے سرکڑھویں پنجابی شاعراں باراں ماہ
 لکھے۔ ہن ایہدے کلاوے وچ گویاں دا کرشن کان و لکن، سیتا دی رام لئی سک، آتما دا پرمانما
 توں وچھوڑا، عشق رسول وچ ترفدے عاشق دی مدینے جاوَن دی اچھیا، کر بلا وچ تسی اماں دی
 اولاد، لوک داستان دیاں ہیر و نیاں دی متر نال کہک کہک ہودن دی چاہت ورگے موضوع دی
 آگئے ہن۔ انج باراں ماہ دی پنجابی دے کلاسیکی ادب وچ اچھی تھاں ہے۔

جیویں اسیں پہلاں وچار چکے ہاں کہ آریہ دے آون توں پہلاں استھ جیوندے
 جاگدے وسیب ہان تے آریہ اوہناں اُتے مل ماری۔ اوہناں دیاں بولیاں ای راج گدی دیاں
 سائیاں بنیاں۔ سنسکرت ہزاراں ورھیاں تیکر راج کیتا۔ دیسی بولیاں دا وجود تاں ہمیش رہیا ہے،
 پر سرکاری بولیاں و انگوں اوہناں دی سانجھ نہ ہو سکی۔ انج دیسی ریت سیتہ یہ سیتہ اگے ٹردی دکھائی
 دیندی ہے۔ سنسکرت دے تروال مگردن دیسی بولیاں انگڑی لیدیاں ہن تاں سنسکرت دے ورٹے
 دی ای چگالی نہیں کردیاں سکوں اوہناں دے کول اپنی وی کہک سوچہ پا۔ ایہہ نکھیر دکھت رتو درن
 تے باراں ماہ وچ سچ سچا دکھائی دیندا ہے۔

جے باراں ماہ کھٹ رتو درن دی ای ترقی یافتہ شکل ہے تاں پھیر ایہہ ہندوستان دیاں
 اینیاں بولیاں وچ کج سے کیوں اُبھریا۔ سنسکرت دے کلاسیکی ادب دی ایہو صنف ای شمالی ہندی
 سانجھی اوہی قدر کیوں بنی ہے؟

دیسی بولیاں دے شاعراں چند دور وائی، ملک محمد جاسی تے گورو ارجن ہوراں
 دوواں صنف وچ لکھیا ہے۔ اوہ کیہڑی گل ہائی جیہڑی کھٹ رتو درن وچ تاہی ہوندی تے
 اوہناں باراں ماہ دی ریت نوں دی بھایا ہے۔ ایہناں شاعراں نوں دکھو دکھ سرتاویں دیون
 دی کیہ کور پئی؟

دیسی بولیاں دے سارے باراں ماہ وچ سوانی لوں عشق دا اظہار کیتا گیا ہے، جیہڑا جی
 دے من وچوں رگ بھر لیتا ہے۔ ایہہ سبھا مادی وسیب دی ای دین ہے۔ دیسی بولیاں وچ ایس
 اسلوب دے کئے ای نشا بھر شاعر دسدے ہن۔ فارسی تے سنسکرت ادب پداری وسیب دا نمائندہ

ہے۔ اوتھے اچھا رنگ تھاں دی تاہی بنا سکدا۔ سنسکرت وچ پریمی دے من وچ پہلاں پریرکا کان چٹنگ پیندی ہے تے پھیر سوانی اپنی وفا دا ثبوت دیندی ہے۔ کھٹ رتو ورنن وچ وسیاں دی سوجھ دا ایہہ لکھیز صاف پیا دسد اے۔

باراں ماہ دا مدھلا موضوع برہا ہے۔ وجوگن ایسے اگ وچ سرزدی رہندی ہے۔ ایس اگ واسیک شیداں وچوں نکلن کے پڑھن باراں دیاں روحاں نوں وی گھگھرا دیندا ہے۔ کھٹ رتو ورنن وچ عشق دا موضوع تاں ہے، پر اوتھے ناری بھوگ کان اتادلی ہے تے کدی کدی تاں ایس رت وچ پچھلے کیجے بھوگ وی سینتر دی مار دیندی ہے۔

کھٹ رتو ورنن دی سوانی اتلے میل دی ہے، جیہدے اگ اگ وچوں کام بھلدا ہے۔ اوہدے آل دوالے عیش دے دوجے سارے سامان موجود ہن، پر پریمی دی تانگھ پچھے سبھ کچھ کھان نوں آؤندا ہے۔ باراں ماہ دی پریرکا ماڑے میل دی وجوگن ہے، جیہنوں پریم دی تانگھ نکھولن ہولیاں کر چھڈیا ہے۔

کھٹ رتو ورنن وچ سنسکرت دے شاعراں رتاں دی منظر نگاری کمال درجے دی کیتی ہے۔ باراں ماہ وچ وی باہریاں کیفیتاں نوں من دیاں سدھراں نال جوڑیا جاندا ہے، پردیسی شاعراں باہری منظر نگاری نالوں اندر لی اگ اتے بہتا زور دتا ہے۔

اتلے وچاراں نوں ملکھ رکھ کے ایس آکھ سکدے آل کہ برہاتے سوانی دلوں عشق دا اظہار ایس دھرتی دی شاعری دے نوں یکے گن ہن، جیہڑے سنسکرت وری کلاسیکی شاعری دا حصہ نہیں ہن سکے۔ باراں ماہ، کھٹ رتو ورنن دی دین نہیں سکوں لوک ادب وچوں مٹھلیا رنگ ای ہے۔ راج وی آسامی بولی وچ باراں ماہ نوں لوک ادب دا گوں ای مانتا جاندا ہے۔ باراں ماہ دی شاعری موضوع تے اسلوب پاروں اپنی دکھری پہچان رکھدی ہے۔

حوالے/حاشیے

- 1 پیارا سنگھ پدم، ”باراں ماہ“، سانجھ وچار، مرتب۔ سعید بھٹا (لاہور: اے ایچ پبلشرز، 1997ء) 226۔
- 2 پدم 227۔
- 3 پدم 225۔
- 4 ایٹر سنگھ تانگہ، ”باراں ماہ، راگ نکھاری تے ماچھ،“ پنجابی دنیا؟ (1964ء): 64۔
- 5 ڈاکٹر رتن سنگھ جٹی، ساہتہ کوش پر بھاشک شیداوی (پٹیالہ: پنجابی یونیورسٹی، 1989ء) 745۔
- 6 ڈاکٹر کلدیپ سنگھ دھیر، پنجابی دے مولک تے پرپیراگت کاوریپ کار (پٹیالہ: پنجابی یونیورسٹی، 2001ء) 92۔
- 7 Dr. Hiralal Maheshwari, History of Rajasthani Literatur, (Delhi: Sahitya Akademi, 1980) 30.
- 8 ڈاکٹر ہناری داس، ”عبدالرحمن کا سندیش راسک“، اورینٹل کالج میگزین، 88، 23 (1947ء)۔
- 9 ڈاکٹر تنویر احمد علوی، بارہ ماسہ کی روایت (نئی دہلی: شاہد جلی کیشنز، 2005ء) 23۔
- 10 “Barahamasa Rajasthani,” Encyclopaedia of Indian Literature, vol.I 1987 ed.
- 11 “Barahamasa Bengali,” Encyclopaedia of Indian Literature, vol.I 1987 ed.
- 12 “Barahamahi Assamese,” Encyclopaedia of Indian Literature, vol.I 1987 ed.
- 13 بابا فرید، آکھیا بابا فرید نے، مرہب۔ محمد آصف خاں (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1978ء) 291۔
- 14 بابا ناک، کلام ناک بمعہ فرہنگ، ڈاکٹر جیٹ سنگھ سٹیل (پٹیالہ: بھاشا دیھاگ 1971ء) 831۔